

Pire Teras

Tartu ülikooli eesti foneetika dotsent

Hääldusmõtted 4

Ööst

Seekordsed hääldusmõtted ei ole ajendatud mitte ööst ega päevast, vaid hoopis *ö*-häälikust, mille panin pealkirjas kirja häälduse järgi. Niisiis tähistab eesti kirjapildis seda häälikut *ö*-täht – *o*, mille kohal on kaks punkti ehk treema.

Täppide kirjutamine *ö* peale on oluline, sest muidu võib ette tulla valesti mõistmist. Kui jätta täpid kirjutamata, saab küsimusest *Kas sul on köha?* hoopis teise tähendusega küsimus *Kas sul on koha?*. Samuti tuleb hoiduda *ö* täppide ühendamisest, sest nii tuleb välja midagi *õ*-sarnast. Kui vahetada *ö* välja *õ* vastu, võib samuti olla tulemuseks tähendusmuutus. See tuleb hästi välja nende kahe lause võrdlusest *Jäta oma möla ja hakkame minema.* – *Jäta oma möla ja hakkame minema.*¹

Tähenime *ö* hääldame samamoodi nagu sõna *öö*. *ö* on siis üks häälikutest, mis esinevad ka sõnana². Rahvusvahelises foneetilises tähestikus märgib *ö*-häälikut sümbol [ø] – *o*, mida läbib kaldkriips. Sümbol on võetud kasutusele taani, norra ja fääri keele eeskujul. Seal märgib ø-täht eesti *ö*-ga sarnast häälikut.

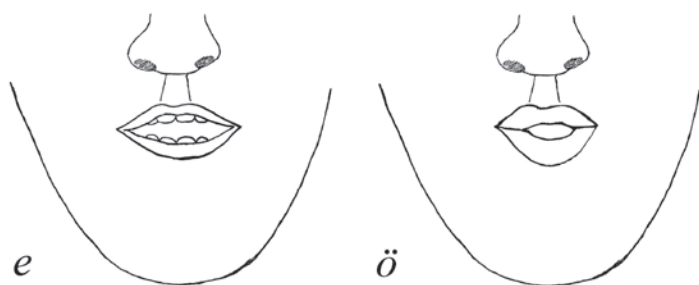
Mida öelda *ö*-hääliku kohta? Me hääldame seda häälikut *e*-häälikuga üsna sarnase keelekujuga. Mõlema hääldamisel liigub keel suuõõne eesosas

¹ Selle üle, et saarte murde mõnes piirkonnas *õ* asemel *ö*-poolne häälik hääldatakse, saab arutleda mõnes edaspidises „Hääldusmõtete“ artiklis.

² Erinevalt nimisõnast *öö* on muud täishäälikutest sõnad hüüdsõnad: *aa* (väljendab märkamist, taipamist), *ee* (väljendab nt vastuvaidlemist), *oo* (väljendab imestust, kohkumist vms), *uu* (väljendab hüüdu, ulgumist, ebaseeldivust jms).

kõva suulae all (eestäishäälikud). Sealjuures on keeleselja tõusuaste kesk- kõrge: keel jääb suus suhteliselt lähedale suulaele, aga ei tõuse nii kõrgele kui *ü*-d ja *i*-d hääldades. Erinevalt ümardamata huultega hääldatud *e*-st on *ö*-d hääldades huuled ettepoole lükatud ehk ümardatud (vt joonist 1).

Sõnades esineb *ö* enamasti pearõhulises silbis³ nii lühikesena (nt *kõha*, *lödi*, *mõlder*, *tõnnima*) kui ka pikana (nt *höövel*, *pööning*, *sööma*, *ööbik*, *interjöörr*, *amööb*). Mõnes võõrsõnas tuleb lühike *ö* siiski ette ka rõhutus silbis, nt *amatörrism*, *prokurörr*. Lisaks esineb *ö* esimese täishäälikuna diftongis ehk kaksiktäishäälikus⁴, kombineerudes *i*, *e*, ja *a*-ga, nt *pöial*, *töine*, (*siisi*): *söed*, (*küedema*): *köeb*, (*pügama*): *pöan*, *söandan*.

Joonis 1. Huulte kuju *e* ja *ö* hääldusel⁵

Lühikest *ö*-d sisaldavad sõnad annavad sageli edasi helisid või muid aistinguid (nn onomatopoeetilis-deskriptiivsed sõnad) (Kask 1972: 125), nt *kökats*, *lörin*, *mögin*, *mölin*, *mörrin*, *rögin*, *röhib*, *tönnib*, *löndib*, *lödi*, *törrsti* jpm. Selliseid sõnu on ka pika *ö*-ga või *ö*-lise diftongiga sõnade hulgas: *röögib*, *köötsus*, *möögib*, *töinab*.

Murdekeelses häälduses võib kuulda pika *ö* erisugust hääldust. Põhjaeesti murretes hääldatakse seda enamasti diftongina (*öö* > *üö* ~ *üe* ~ *üä*), nt *sööma* > *süömä* ~ *süämä* ~ *süemä*, *töö* > *tüö*, *nööp* > *nüep*, *ööbik* > *üebik*. Lõunaeesti murretes, aga ka põhjaeesti murretest saarte, osalt lääne- ja

³ Eesti keeles on pearõhk esimesel silbil (v.a hüüd- ja võõrsõnad, kus see võib olla mõnel muul silbil).

⁴ Diftongi moodustavad ühe silbi kaks erinevat täishäälikut. Eesti keeles on diftongi esimene täishäälik ükskõik milline üheksast vokaalist, teine täishäälik aga üks nende viie hulgast: *i*, *u*, *e*, *a* või *o* (nt *leib*, *laud*, *koer*, *teade*, *lõoke*).

⁵ Joonis on tehtud Tartu ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi (<https://murdearhiiv.ut.ee/>) fotode PF0003-34 ja PF0003-042 järgi.

idamurdes hääldatakse pikka *ö*-d *ü*-poolsena, nt *sööma* > *süüma*, *öö* > *üü*, *köök* > *küük*. (Vt selle kohta lähemalt nt Teras 2003: 22–23, 26–27.)

Võrreldes teiste täishäälikutega tuleb *ö* keelekasutuses ette suhteliselt harva, moodustades alla poole protsendi täishäälikute üldarvust. *ö*-st sagedamad on temaga sarnaselt keeleehituses piiratumalt esinevad *ä*, *õ* ja *ü* (2–5 protsenti vokaalide üldarvust). Neile võrdluseks võib tuua sagedaima täishääliku *a*, mis moodustab täishäälikute üldarvust ligi kolmandiku. (Asu jt 2016: 20–21) *ö*-ga diftongidest esineb teistest sagedamini *öe* – seda sõna *ütleva* vormide (nt *öeldud*, *ei öelda*) sagedasema esinemise pärast. Kõnelejad võivad aga selle sõna vormides diftongi *öe* hääldada hoopis pika *ö*-na, nt *öelnud* > *öölnud*, *öelda* > *öölda*. (Teras 2012: 240, 244) See tuleneb hääldusmugavusest: kõneleja jätab huuled ka *e* hääldamisel ümardatuks⁶ ning tulemuseks ongi *ö*.

Häälik *ö* ei tule eriti sageli ette ka maailma keelte vokaalisüsteemides. Maailma eri keelte foneemivarade varamus PHOIBLE⁷ on 2019. aasta seisuga andmed 3020 keele kohta. Nende keelte hulgas on 94 keelt, mille häälikusüsteemi kuulub lühike *ö* (s.o 3% kõigist keeltest). Keeli, milles on pikk *ö*, on 57 (2% keeltest). Võrdluseks toon lühikese *e*, mis kuulub 1841 keele häälikusüsteemi (61% keeltest). Suurt osa *ö*-häälikuga keeltest räägitakse Euraasias (nt prantsuse, saksa, rootsi, korea, lõunajukagiiri keel). Mõni *ö*-häälikuga keel on aga ka Aafrikas ning mõni üksik Austraalias ja Ameerikas. *ö* kuulub mitme eesti sugulaskeele täishäälikute hulka: nt soome *kömpelö* 'kohmakas', vadja *röhkää* 'rõhkida', ungari *vörös* 'punane', niidumari *pörtšö*⁸ 'tema maja', handi *lök* 'jalg, rada'.

Kuigi *ö* on meie keelekasutuses harv häälik, eristab ta seal sõnade tähendusi. Hääldusest vähem tähtis ei ole kirjutades *ö* peale täppide panemine – ikka seepärast, et ta mõne *o*- või *õ*-sõnaga segamini ei läheks. Kui lugeja satub mõnikord ööteemadel rääkima, olgu teemaks siis ööde pikene-mine-lühenemine, ööelu, ööhääl, hallaööd, polaaröö vms, mõelgu ta samas ka *ö* häälduse üle.

⁶ Nagu *öeldud*, eristab *e*-d *ö*-st eelkõige see, et *e* hääldamisel ei ümardata huuli, *ö* hääldamisel aga ümardatakse.

⁷ PHOIBLE = **Ph**onetics **I**nformation **B**ase and **L**exicon.

⁸ Niidumari ja handi tähestik põhineb kirillitsal (toodud näitsõnade kirjapilt: пöртшö, лök).

Viidatud kirjandus

- Asu, Eva Liina, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras 2016. Eesti keele hääldus. (= Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1972. Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu. Tartu.
- PHOIBLE 2.0 2019. Toim. Steven Moran, Daniel McCloy. Jena: Max Planck Institute for the Science of Human History. <http://phoible.org> (vaadatud 02.09.2020).
- Teras, Pire 2003. Lõunaeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 11.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Teras, Pire 2012. Eesti diftongid spontaankõnes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011), 235–248.

OK